

UOT 94(479.24)

S.X.Zamanova, N.M.Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
sevdazamanova@mail.ru, nahida.m@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI VƏ DEPORTASIYALAR (1905-1906-cı illər)

“...Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. 1813 və 1828-ci illərdə imzalanan Güliстан və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbtı başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi...”

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *soyqırımı, daşnaklar, faciə, azərbaycanlılar, dağıntılar, deportasiyalar*

Son iki yüz ildə xalqımız dəfələrlə kütləvi qırğınlara və soyqırımlara məruz qalıb. Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin təcavüzkar siyasəti və fəaliyyətinin başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməklə “Böyük Ermənistan” xülyalarını həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur.

1905-1906-cı illərdə ermənilər azərbaycanlıların yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerlə-yeksan edib, minlərlə evi dağıdıb, yandırıb, qoca, uşaq və qadınların da daxil olduğu 10 minlərlə insanı vəhşicəsinə qətlə yetirib, doğma torpaqlarından didərgin salıb. Onların hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə, isti, quru iqlimə, məişət təminatıslığına uyğunlaşa bilməyib, aclıq və xəstəlikdən həlak olub.

C.X.Заманова, Н.М.Мамедова

ГЕНОЦИД И ДЕПОРТАЦИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (1905-1906-е гг.)

Ключевые слова: *геноцид, дашнаки, трагедия, азербайджанцы, разрушения, депортации*

За последние двести лет наш народ неоднократно подвергался резне и геноциду. Основной целью агрессивной политики и действий армян против

азербайджанского народа было создание «Великой Армении» за счет исторических азербайджанских земель с последующим ее расширением различными способами.

В 1905-1906 годах армяне разрушили сотни азербайджанских поселений, разрушили и сожгли тысячи домов, зверски убили десятки тысяч людей, в том числе стариков, детей и женщин, изгнали их с родных земель. Каждый третий из них не смог адаптироваться к новым условиям, жаркому, засушливому климату, небезопасности и умер от голода и болезней.

S.X.Zamanova, N.M.Mammadova

GENOCIDE AND DEPORTATIONS AGAINST THE PEOPLE OF AZERBAIJAN (1905-1906 yy.)

Keywords: *genocide, dashnaks, tragedy, Azerbaijanis, destruction, deportations*

Over the past two hundred years, our people have repeatedly been subjected to massacres and genocides. The main goal of the aggressive policy and activities of the Armenians against the Azerbaijani people was to establish the Armenian state at the expense of the historical Azerbaijani lands and to realize the dream of a "Greater Armenia" by expanding it in various ways.

In 1905-1906, Armenians destroyed hundreds of Azerbaijani settlements, destroyed and burned thousands of houses, brutally killed tens of thousands of people, including the elderly, children and women, and expelled them from their native lands. One in three of them could not adapt to the new conditions, hot, dry climate, insecurity, and died of starvation and disease.

Son iki yüz ildə xalqımız dəfələrlə kütləvi qırğınlara və soyqırımlara məruz qalıb. Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin təcavüzkar siyasəti və fəaliyyətinin başlıca məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaq və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməklə “Böyük Ermənistan” yaratmaqdan ibarət olub. Onların bu niyyətlərinin qismən də olsa reallaşmasında Rusiyanın və bəzi Qərb dövlətlərinin müstəsna rolu olub.

Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən (Qərbi Azərbaycandan) deportasiyası və köçürülməsi hələ XVIII əsrdən başlanıb. Bu proseslər zamanı ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerlə-yeksan etmişlər. İlk geniş deportasiya tarixi 1813-cü ilin Gülistan və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsi ilə başladı. Bundan sonra, Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi prosesi sürətləndi. Bu proses minlərlə azərbaycanlının doğma dədə-baba torpağından, öz yurd-yuvasından qovulması, talan edilməsi, bir qisminin uşaqdan böyüyə qədər qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olundu.

1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1806-1812 və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra, həmçinin döyüşlərin gətirdiyi

zamanlarda İran və Türkiyədən Azərbaycana erməni axınları olmuşdur. 1826-1828-ci illərdə Ön Qafqaza və Qarabağa rəsmi olaraq 18 min erməni ailəsi, 1828-1830-cu illərdə isə 40 mindən çox İran, 84 min isə Türkiyə ermənisi köçürülərək əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırıldı [1, s.608-609]. Əslində isə onların sayı göstərilənlərdən daha çox idi. 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” təşkil edildi. Bu, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılacaq gələcək Ermənistan dövlətinin faktiki təməli idi. Bununla da yerli müsəlman azərbaycanlı ailələrin müsibətli günləri başladı.

Əslində, XX əsrin əvvəllərində ermənilər öz dövlətlərini Osmanlı imperiyasını parçalamaq istəyən dövlətlərin himayəsi altında Şərqi Anadoluda qurmaq niyyətində idilər. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan “Erməni məsələsi” sonralar Şərqi Anadoluda ermənilər üçün muxtariyyət əldə etmək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Ermənilər öz niyyətlərini “Armenakan” (1885), “Hnçak” (1887) və “Daşnaksütyun” (1897) partiyalarının silahlı dəstələri vasitəsilə həyata keçirmək istəyirdilər. 1894–1896-cı illərdə ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra, həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və iştirakçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqaza axışdı. Erməni siyasi partiyaları Türkiyə ərazisində muxtariyyət əldə etməyin mümkünsüzlüyünü dərk etdikdən sonra XX əsrin ilk illərində öz proqramlarında dəyişiklik edərək, fəaliyyətlərinin əğırlıq mərkəzini Türkiyə ərazisindən Cənubi Qafqaza keçirdilər [2, s.33]. O zaman burada, əvvəl olduğu kimi, qırğınları, təqibləri, əliyalın insanları qoca, uşaq, qadın bilmədən soyqırımına məruz qoyaraq, öz ata-baba yurdlarından qovmağa, və boş qalmış torpaqlarda havadarlarının köməyi ilə özləri üçün dövlət qurmağa başladılar.

Bu illərdə yarım milyona yaxın erməni Türkiyədən gəlib həmin ərazilərdə məskunlaşmış, bunun nəticəsində regionda millətlərarası münasibətlər kəskinləşmişdi. Rus ictimai-siyasi xadimi N.N.Şavrov 1911-ci ildə yazdığı “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə: Muğanın özgə xalqlara növbəti satışı” (rus dilində) əsərində qeyd edir ki, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900.000, 1908-ci ildə isə 1.301.000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqaza 400.000 erməni gəlib yerləşmişdi [3, c.64].

1905-ci ildə Rusiyanın özündə baş verən iğtişaşlar, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsindən, qarışıqlıqdan Zaqafqaziyada ermənilər məharətlə istifadə etdilər. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər.

Tarixçi, publisist, ictimai xadim V.L.Veliçko 1903-cü ildə ermənilərin ilk silahlı çıxışları haqda qeyd edir ki, çarın erməni kilsələrinin əmlakının müsadirə edilməsi haqqında 12 iyun 1903-cü il tarixli fərmanından sonra ermənilər Cənubi Qafqazda daha da fəallaşdılar. Çünki erməni kilsələri dini-ruhani idarədən çox millətçi təsisat kimi çıxış edir və yarımləqal erməni hərbi-siyasi təşkilatı kimi fəaliyyət göstərirdi. Kilsənin təhriki ilə ermənilərin ilk silahlı çıxışları 1903-cü il avqustun 29-da Qarsda və Gəncədə, avqustun 31-də Üçmüəzzində, oktyabrın 14-də Tiflisdə [4, s.139-142], sentyabr ayında isə Bakıda baş vermişdi.

“Daşnaksütyun” partiyasının əli ilə ermənilər 1905-1906-cı illərdə Bakı, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Tiflis, Zəngəzur, İğdır-Sürməli, Qazax və digər yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmiş, əhalini amansızlıqla qətlə yetirmiş, şəhər və kəndləri yandıraraq dağıtmışlar. Bu, artıq iki xalq arasında böyük faciələrə səbəb olacaq bir proqramın “baş məşqi” idi. Hadisələrdən sonra erməni millətçiləri gələcək planlarını həyata keçirmək üçün fürsət axtararaq gizli şəkildə təşkilatlanmağa və silahlanmağa başlayırlar. Bu illərdə erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdundan qaçqın və məcburi köçkün düşmüşdür [5, s.14]. Ermənilər 200 mindən artıq azərbaycanlı (uşaq, qadın, qoca) fərq qoymadan qətlə yetirmişlər. Yuxarıda sadalananlar gələcəkdə daha böyük faciələrə aparən yolun başlanğıcı idi.

Görkəmli yazıçı və ictimai xadim M.S.Ordubadı 1905-1906-cı illərin hadisələri ilə bağlı o dövrün müxbirlərinin ona göndərdiyi 254 məktub əsasında yazdığı və 1911-ci ildə çap etdirdiyi “Qanlı illər” (“Qanlı sənələr”) kitabında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi kütləvi qırğınlardan bəhs edir. O, yazır ki, baş vermiş iğtişaş və faciələrə səbəb dörd şeydir: “Birinci səbəb, erməni Daşnaksütyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı terrorlar oynadı..., ikinci səbəb, məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarışdığından xırda məmurlar özbaşınalığa üz qoyub erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün bir tədbirdə bulunmadılar. Bulundularsa da, ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər... üçüncü səbəb və iğtişaş gəldikdə, müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Müsəlmanlar elm və siyasətdən bixəbər olduqlarından hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən necə istifadə etdiklərini düşünmədilər... dördüncü səbəb, ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Bu səbəbiyyəti isbat üçün qələmə bir o qədər də güc sərf etmək lazım deyil. Zira, ermənilərin hər aybaşı Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərzi-hal etmələri bunlara kamil bir sübutdur...” [6, s.155-158].

1905-ci il fevralın 2-də Bakıda Ağarza adlı azərbaycanlı erməni komitəsi

tərəfindən öldürüldü. Bu hadisəyə dövlət məmurları tərəfindən heç bir reaksiyanın verilmədiyini görən ermənilərin dişi şirəyə batdı. Daha sonra erməni əsgəri istintaqa apardığı müsəlman dustağını yolda öldürdü. Fevralın 6-da kütləvi qırğınlar üçün qılgıma səbəb olan hadisələr baş verdi. Bir erməni və bir rus öldürüldü. Şiddətli qarşıdurmalar nəticəsində döyüşlərin ikinci günü küçələrdən 50 erməni meyidi götürüldü. Güc strukturlarının əlində kifayət qədər əsgər və polis olsa da, qarşıdurmanı sakitləşdirmək üçün heç bir tədbir görmədilər. Fevral ayının 6-10 arası Bakıda davam edən qırğınlar nəticəsində hər iki tərəfdən mindən çox adam öldürüldü. Baxmayaraq ki, ermənilər əvvəlcədən bu məsələyə yaxşı hazırlanmışdılar, lakin onların itkisi daha çox idi [7, s.52-55]. Ermənilər Bakıda erməni milyonlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Cənubi Qafqazdan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər.

Bakıda 1905-ci ilin fevralında ermənilərin başladığı qırğınlar mart ayından etibarən İrəvanda, may ayından isə Naxçıvanda davam etdi. Lakin erməni terrorçu dəstələrinin Naxçıvanda törətdiyi təxribat və qırğınlar yerli əhalinin müdaxiləni sayəsində geniş miqyas almadı. Erməni silahlı dəstələrinin Naxçıvanın kəndləri üzərindən Zəngəzura doğru hərəkətlərinin qarşısı alındıqdan sonra yenidən İrəvan qəzasında qırğınlar törədildi.

Hələ XIX əsrin əvvəlindən ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsindən sonra onların yerli Azərbaycan türklərinə qarşı xoşagəlməyən təxribatçı münasibətləri açıq-aydın seçilirdi. Ərazidə silahlı daşnaklar peyda olurdular. İrəvandan gələn əlavə daşnak qüvvələrinin təhriki ilə Naxçıvanda ermənilər hazırlıq vəziyyətinə gətirilir. Hadisələrin başlanmasına səbəb isə 1905-ci ilin may ayının 5-də üç nəfər azərbaycanlının Şıxmahmud kəndi yaxınlığında ermənilər tərəfindən ağır yaralanması olur. İki gün sonra Tumbul kəndində bir azərbaycanlı qətlə yetirilir. Lakin naxçıvanlılar bu təxribatlara getmirlər. Əhalinin təxribata uymadığını görən azğınlaşmış ermənilər 1905-ci il mayın 11-də Kültəpə kəndində bir varlı ermənini ailəsi ilə birlikdə öldürərək cinayəti azərbaycanlıların üzərinə atırlar. Lakin məlum olur ki, bu erməni ailəsi tələb olunan pulu vermədiyi üçün Daşnaksütyunun yerli komitəsinin qərarı ilə öldürülüb. Elə həmin gün bu hadisəni bəhanə edən ermənilər Naxçıvan şəhərində dinc əhalini atəşə tuturlar. Mayın 12-də Naxçıvan bazarında bir azərbaycanlı qətlə yetirilir. Çarizmin ermənilərə dəstək olmasına, ermənilərin azərbaycanlı əhalini tez-tez qarət etməsinə, qətlərin davam etdirilməsinə baxmayaraq 1905-ci ilin may-noyabr aylarında baş verən toqquşmalar azərbaycanlıların ümumi üstünlüyü ilə nəticələndi [8, s.216-221].

Tədqiqatçı-alim Nazim Mustafa erməni mənbələri əsasında yazır ki, onlar 25-26 fevral 1992-ci il tarixdə Xocalıda həyata keçirdiyi soyqırımın analoquunu XX əsrin əvvəlində, yəni 1905-ci il avqustun 23-də yenə də həmin yaşayış məskənində törətmişdilər. Erməni silahlı dəstələrinin Xocalıya hücumu zamanı kənd əhalisinin

bir qismi qaçaraq canlarını qurtarmış, bir qismi ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü. Xocalını ələ keçirən ermənilər əvvəlcə evləri talamış, sonra isə od vurub yandırmışdılar ki, əhali bir daha geri qayıda bilməsin [2, s.39].

Akademik Yaqub Mahmudov yazır ki, "... yüz minlərlə günahsız insanları, o cümlədən uşaqları, qadınları, qocaları dini-etnik mənsubiyyətinə görə məhv edən soyqırımı cinayətkarları cəzasız qaldı. Nəinki cəzasız qaldı, əksinə, böyük dövlətlərin müəyyən siyasi dairələrinin erməni ekstremizmini, cinayətkar-terrorçu erməni-faşist dəstələrini fəal surətdə müdafiə etməsi nəticəsində 1992-ci il fevralın 25-də bütün dünyanın gözləri qarşısında daha bir dəhşətli soyqırımı cinayəti – Xocalı soyqırımı törədildi..." [9, s.18].

Ermənilərin 1905-ci ildə Şuşa şəhərində törətdiyi təxribatlar milli qırğınlara səbəb oldu. 1905-ci il avqustun 8-də daşnaklar realni məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlənin başlarına iri mismarlar çalıb əzdikdən sonra, başlarını kəsmişdilər. Avqustun 16-da kilsənin döyüşə çağırış zəngi ilə azərbaycanlılar atəşə tutuldu. Daşnak terrorçuları Şuşada əliyalın, dinc əhaliyə aman vermir, qadınları, qocaları, uşaqları, qarşılarına çıxan insanları güllələyir, onları ölmüş halda, ya da diri-diri oda atıb yandırırılar. Şuşalılar şir kimi müqavimət göstərərək yüzlərlə erməni quldurunu qanına qəltan etmişdilər. Onların çoxunun səngərdə qorxudan ürəyi partlayıb ölmüşdü. İki-üç günə bütün erməni səngərləri Şuşanın igid oğlanları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Ermənilər bir tərəfdə göz yaşı axıdaraq sülh istəyir, başqa yerdə isə yeni fitnələr törədirdilər. 1905-ci ilin 16-21 avqustunda Şuşada baş verən milli qırğın Azərbaycan türklərinin qələbəsi ilə başa çatdı. Lakin Qazaxda, Gəncədə, Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində qırğınlar davam edirdi. 1906-cı il avqustunda Zəngəzurdan Ordubada gedən azərbaycanlılar ermənilərə tuş gəlmiş, qadın və uşaqlar vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Həmin yerə gələn ordubadlılar orada 62 qadın cəsədini və 15 körpə uşağın başının kəsildiyini görmüşdülər [7, s.58-60].

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə təkcə İrəvan və Gəncə quberniyalarında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhali soyqırımı məruz qalmışdır [10, s.45-52].

N.Mustafanın qeyd etdiyi kimi: "Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda 1,5 milyon əhalinin yaşadığı ərazini əhatə edən milli münəfişələr zonasında təqribən 100 min nəfər qəzalardakı, bir neçə min nəfər şəhərlərdəki ev-eşiklərindən didərgin düşmüş, insan itkisi 10 min nəfərdən artıq olmuşdu... Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınlar XX əsrdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırımı və deportasiyalar silsiləsinin ilk mərhələsidir" [2, s.44].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik: 2 cildə, I c., . Bakı: Çıraq, 2007, 719 s.
2. *Mustafa N.* Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar / Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, s.33-44
3. *Шаэров Н.Н.* Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С-Петербург, 1911, 78 с.
4. *Величко В.Л.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 176 с.
5. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında (8 dildə). Bakı, 1998, 120 s.
6. *Ordubadi M.S.* Həyatım və mühitim / Toplayanı, tərtib edənı, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi akademik İ. Həbibbəyli). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, 336 s.
7. XX əsr Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik, II c. Bakı: Təhsil, 2009, 559 s.
8. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
9. *Mahmudov Y.* Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı / Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, s.5-32
10. *Arzumanlı V., Mustafa N.* Tarixin qara səhifələri. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.07.2020